

В. Сухомлинський радив проводити Свято Матері і День дівчаток, щоб кожен хлопчик в такі дні вручив подарунок своїй матері, сестрі чи бабусі, виготовлений своїми руками. Педагог також пропонував відвести у школі куточок для дівчаток, де б виставлялися книжки і брошури з анатомії, фізіології, гігієни дівчинки і жінки, про материнство; радив говорити з дітьми про велике і прекрасне – кохання, шлюб, батьківство, дітонародження.

Науковець із особливою шаную ставився до багатодітних сімей, наголошуючи, що сам устрій такої сім'ї готував дітей до майбутнього батьківства і материнства. Уже в ці роки дитина на підсвідомому рівні засвоювала прийоми виховання, граючись з лялькою, допомагаючи матері у вихованні молодших братиків і сестер, а ставши дорослою, використовувала педагогічний досвід у створенні власної сім'ї.

Аналіз творів В. Сухомлинського дозволяє говорити про слушність його поглядів щодо проблеми рівності статей, які, випередивши час, дають відповіді на актуальні питання, що стосуються розвитку і формування особистості школяра. Науковець особливу увагу звертає на гуманістичні настанови щодо статевого виховання молодого покоління, формування уявлень про батьківство та материнство, створення Культу Матері, подолання педагогами статевого стереотипу, що має вирішальне значення у формуванні гендерної культури сучасної молоді.

Отже, незважаючи на великий обсяг наукової літератури в руслі різних наук (історії, фізіології, медицини, біології, психології, соціології тощо), проблема підготовки дівчат до усвідомленого материнства та хлопців до усвідомленого батьківства залишається ще недостатньо вивченою і вимагає розроблення цілісного наукового підходу, спрямованого на створення теоретичної моделі зразкових матері та батька; визначення чинників розроблення науково-обґрунтованих методів формування усвідомленого материнства та батьківства.

Подальшого розвитку потребує розроблення оптимальних науково-обґрунтованих методів формування в дівчаток старшого дошкільного віку усвідомленого материнства.

Література

1. **Кравець В. П.** Гендерна педагогіка : [навч. посіб.] / В. П. Кравець. – Тернопіль : Джура, 2003. – 406 с.
2. **Сухомлинський В. О.** Вибрані твори [Текст] : в 5-ти т. / В. О. Сухомлинський. – К. : Рад. школа, 1976–1977.
3. **Сухомлинський В. О.** Батьківська педагогіка / В. О. Сухомлинський. – К. : Рад. школа, 1978. – 264 с.

УДК 37.022:001.53

О. Е. Жосан,

*кандидат пед. наук, доцент,
Кіровоградський обласний інститут післядипломної
педагогічної освіти імені Василя Сухомлинського*

ШКІЛЬНА НАВЧАЛЬНА ЛІТЕРАТУРА В ПЕРІОД ВІДБУДОВИ ТА ВДОСКОНАЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ СИСТЕМИ ОСВІТИ (1944–50-ті рр.)

Жосан О. Е. Шкільна навчальна література в період відбудови та удосконалення радянської моделі освіти в УРСР (1944–50-ті роки).

У статті аналізуються стан та тенденції розвитку шкільної навчальної літератури в Україні в 1944 – 1959 роках, з'ясовуються чинники впливу на формування її змісту, визначаються структура та функції.

Ключові слова: зміст і структура загальної середньої освіти; зміст, структура, формат та функції шкільної навчальної літератури; принципи й методи навчання; науково-методичне забезпечення розвитку навчальної літератури.

Жосан А. Э. Школьная учебная литература в период восстановления и усовершенствования советской модели образования в СССР (1944–50-е годы)

В статті аналізуються стан і тенденції розвитку шкільної учебної літератури в Україні в 1944 – 1959 роках, вивчаються фактори впливу на формування її змісту, визначаються структура і функції.

Ключові слова: зміст і структура загальної середньої освіти, зміст, структура, формат і функції шкільної учебної літератури; принципи і методи навчання, науково-методичне забезпечення розвитку учебної літератури.

Josan O. E. School teaching literature in the period of reconstruction and improvement of the Soviet model of education in the USSR (1944–50's)

In the article we analyze the status and trends of school educational literature in Ukraine in 1944 – 1959 years, factors of influence the formation of its content, we define its structure and function.

Keywords: content and structure of secondary education; the content, structure, format and function of school textbooks; principles and methods of teaching; scientific and methodical providing of educational literature.

Радянській владі, яка повернулася в Україну, необхідно було не тільки відбудувати зруйновану промисловість, але й відновити систему освіти, роботу наукових закладів, культурних установ. Підходи до розвитку змісту освіти, методики викладання різних предметів та використання навчальної літератури знайшли певне відображення у працях К. Баханова, Л. Березівської, О. Дятлової, Л. Іванової, О. Пометун, Л. Потапової, О. Сухомлинської та ін. Проблеми функціонування в цей період шкільних програм і підручників з окремих навчальних дисциплін розглядали Н. Богданець-Білокаленко, М. Богуславський, Л. Височан, В. Кузьменко, Н. Кузьменко, В. Оліфіренко, І. Смагін, Г. Розлуцька та ін.

Шкільна навчальна література як явище ще не досліджувалася. Недостатньо вивчені, на нашу думку, питання впливу державної політики у галузі освіти на процеси створення та використання шкільної навчальної літератури, а також тенденції її розвитку у цей період.

Метою статті є спроба виявити зв'язки між змістом, принципами, формами загальної середньої освіти та змістом, структурою, форматом і функціями шкільної навчальної літератури в 1944 – 1959 роках.

Держава виділяла певні кошти з бюджету для відбудови і розвитку загальноосвітньої школи, але їх було замало. Тому у республіці розгорнувся рух щодо відбудови й ремонту шкіл власними засобами – «методом народної будови». Це дало свої результати. Довоєнна шкільна мережа була повністю відновлена. У 1953 р. здійснено перехід до обов'язкової семирічної освіти [3].

Проте у цей період продовжувала діяти тоталітарна сталінська ідеологія. Починаючи з 1946 р., офіційним теоретиком партійної лінії А. Ждановим було порушене питання про «ідеологічну чистоту пролетарської культури». «Ждановщина» позначилася боротьбою проти «безідейності, безпринципності, формалізму, космополітизму й низькопоклонства перед гнилим Заходом, українського буржуазного націоналізму». Партійна лінія вимагала від українських культурних діячів, щоб українська культура «тісніше зливалася з великою російською культурою» [3].

Не припинявся тиск партійного керівництва щодо суспільних наук. У 1947 р. було прийнято постанову ЦК КП(б)У «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР». Як спроби відродити буржуазно-націоналістичні погляди на питання історії України в тій або іншій мірі кваліфікувалися різні праці інституту.

Не минули Україну і наслідки відомої сесії ВАСГНІЛ (серпень 1948 р.), після якої на тривалий час припинився розвиток вітчизняної генетики.

Водночас у 40-ві – 50-ті роки українські вчені збагатили науку фундаментальними розробками, винаходами й відкриттями з математики, фізики, ракетної техніки, космонавтики, використання атомної енергії у військових та мирних цілях, електрозварювання. Діячами літератури і мистецтва створено чимало творів, що залишили

помітний слід у художній культурі українського народу [3].

Поновлення занять у радянській школі у звільнених районах України у 1943/1944 н.р. розпочалося за навчальними планами і програмами 1940/1941 н.р., у які було внесено деякі зміни (наприклад, щодо військової підготовки учнів). До змісту програм також було включено теми, які прославляли перемогу над загарбниками в різні періоди історії країни. Забезпеченість навчального процесу програмами і підручниками в цей складний період була незначною. Використовувалися ті, що збереглися за період війни, та ті, що були завезені з територій, які не були окуповані.

У 1944/1945 роках з'являються перехідні програми, з яких вилучено частину непосильного для учнів та зайвого навчального матеріалу. З вересня 1946 р. початкові школи України перейшли на навчання за новими програмами. Ці програми, як зазначали вчителі шкіл, були краще опрацьовані ніж попередні, але в них спостерігалися й недоліки. Наприклад, неузгодженість програм з сіткою годин та матеріалом підручників.

Робота з удосконалення навчальних програм із різних дисциплін розпочинається в 1949 році, коли запроваджується обов'язкове семирічне навчання дітей у школі. У навчальний план середніх шкіл уводять нові предмети, зокрема – логіку і психологію.

Зміни у шкільній освіті цього періоду відображено в низці освітніх документів: «Про запровадження роздільного навчання хлопців і дівчат в 1943/44 н.р. в неповних середніх і середніх школах обласних, крайових міст, столичних центрів союзних і автономних республік і великих промислових міст», 16.07.1943 р.; «Про підвищення заробітної плати вчителям та іншим шкільним працівникам початкових і середніх шкіл», 11.08.1943 р.; «Про встановлення значка «Відмінник народної освіти» в союзних республіках», 08.04.1944 р.; «Про запровадження цифрової п'ятибальної системи оцінки успішності і поведінки учнів в початкових, семирічних і середніх школах», 11.01.1944 р.; про введення обов'язкових випускних екзаменів для учнів, які закінчили початкову, семирічну, середню школу; нагородження золотими і срібними медалями учнів за особливі успіхи («Про заходи до поліпшення якості навчання в школі», 21.06.1944 р.) та ін. [1, с. 300-302].

У 1945 р. через певні соціально-політичні зміни українське освітнє законодавство набуває певною мірою самостійного характеру і з'являються такі постанови РНК УРСР і ЦК КП(б)У: «Про підручники з української та російської мови для початкових шкіл УРСР», 01.03.1945 р.; «Про зміни в навчальних планах і програмах початкової школи та перших-четвертих класів семирічної і середньої школи УРСР», 05.09.1945 р.; «Про організацію додаткового (одинадцятого) педагогічного класу при шести жіночих середніх школах», 13.09.1945 р.; «Про поліпшення вивчення іноземних мов у семирічних і середніх школах УРСР», 1946 р.; «Про відміну військової підготовки учнів юнаків і дівчат 5–7 класів, дівчат 8–10 класів і про зміни програм допризовної військової підготовки учнів 8–10 класів», 22 серпня 1946 р. та ін. [5].

Після кількох років послаблення стандартизації, уніфікації та авторитарних методів керівництва освітою, починаючи з 1946 р., усі ці процеси набирають нових обертів. Колегія Міністерства освіти УРСР схвалює постанову «Про буржуазно-націоналістичні концепції в підручниках з української мови й літератури для шкіл УРСР» (14 вересня 1946 р.), яка вплинула на зміст відповідних навчальних предметів та проведення роз'яснювальної роботи серед учительства з метою «викорінення буржуазно-націоналістичних концепцій у навчальній і виховній роботі шкіл»; розгортання критики шкільних підручників, програм, установа новий порядку затвердження підручників рецензійними комісіями тощо [1, с. 299].

На кінець 1952/53 н.р. в УРСР функціонувало 28687 шкіл, зокрема початкових – 12563, семирічних – 11707, середніх – 4417; за мовною ознакою: українських – 25464, російських – 2958, молдавських – 175, угорських – 98, польських – 6. Проаналізувавши звіти кількох наступних років, можна простежити зростання кількості шкіл (1953/54 н.р. – усього 29549 шкіл), зокрема російських і зменшення українських [1, с. 302].

У 1952/53 н.р. у школах УРСР запроваджуються нові навчальні плани, у яких

спостерігаємо поєднання української мови і літератури, російської мови і літератури в один предмет, появу нових предметів – психології, логіки. Навчальні програми для 1 – 10 класів 1953 р. будувалися на постановах 30-х років і мали формувати матеріалістичний світогляд учнів, виховувати їх у «дусі комунізму», радянського патріотизму. У програмах не було поняття «український народ», історія та географія України як предмети не вивчалися. Зміст, зміст освіти перетворився на інструмент реалізації суспільно-політичних ідеологем та планів тоталітарного режиму – стерти національну свідомість українського народу, замінивши її на загальнорадянську [1; 5].

Погоджуємося з Л. Березівською та М. Богуславським у тому, що на теренах України протягом 40–50-х років замість «школи праці» 20-х років з професіоналізацією на II ступені остаточно затвердилася загальноосвітня 10-річна школа «знання», або «навчання». Загалом проголошений на початку 30-х років принцип політехнізму, а також трудового виховання не розроблявся ні теоретично, ні практично. Школи поступово відійшли від політехнізму, забезпечуючи вивчення основ наук та підготовку до ВНЗ. У цей період відбулося повернення до гімназії імперської доби, яка отримала назву «сталінська гімназія». Навчання в такій школі сприяло підвищенню рівня теоретичних знань учнів, але водночас віддаляло її від потреб суспільства. Саме тому XIX з'їзд КПРС (жовтень 1952 р.) проголосив перебудову школи з метою наближення її до життя, а 1958 р. було розпочато нову реформу освіти [1; 2].

У 1946 – 1950 роках мали місце значні недоліки, пов'язані з забезпеченням шкіл підручниками. Це відзначають у своїх звітах за окреслений період усі обласні відділи народної освіти. Відсутність підручників, а також їх невідповідність навчальним програмам негативно впливали на якість знань школярів. Зміни на краще відбулися в 1953/1954 н.р. У річному звіті за цей період приводяться дані про видання 122 назв підручників тиражем 26765 тис. примірників, про те, що із РСФСР завезено 116 найменувань навчальних книжок у кількості 9600 тис. примірників. Крім цього, протягом року було використано 30% підручників попередніх років видання. Усе це дало змогу в основному забезпечити учнів шкіл УРСР підручниками [4, с. 23].

Отже, зміст освіти в 40-50-ті роки визначався керівниками Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків). Загальнолюдські й національні цінності були вилучені. Нав'язувалися матеріалістичні погляди. Наукові теорії, які не підтримувалися партією, були заборонені. Серед принципів навчання переважали принципи партійності (ідеологічної доцільності), наступності, частково застосовувався принцип науковості. Недооцінка принципу доступності та природи навчання як серйозної розумової праці учнів, яка потребує спеціальної організації репродуктивної й творчої пізнавальної діяльності, призвела до обмеження кола методів, які застосовувалися у навчальному процесі в школі. Названі чинники, а також заборона в середині 30-х років книгознавства і його галузі – підручничознавства, недостатня кількість та глибина наукових досліджень навчальної літератури вплинули на її зміст, структуру, формат та функції.

Зміст навчальної літератури добирався згідно з ідеологічними установками партії. Переважали теоретичні знання, прикладного практичного матеріалу було недостатньо.

У *структурі* навчальної літератури головним вважався єдиний стабільний безальтернативний підручник з певного предмета (рис. 1). Крім підручників у 40-х – 50-х роках видавалися невеликими накладками і нерегулярно інші види шкільної навчальної літератури: підручник-хрестоматія (для учнів 5-7 класів); хрестоматія (для учнів старших класів); збірка задач; збірка вправ; словник. З'являються також методичні посібники для вчителів. Вони переважно мають загальний характер. Спеціальна методична література (посібники з окремих тем або напрямів викладання предмета) з'являються лише в кінці 50-х років.

Рис. 1. Структура шкільної навчальної літератури в 40-50-х роках.

Аналізуючи *формат* навчальної літератури, підкреслюємо переважання тексту, ілюстративний мінімалізм. Ілюстрації, як правило, друкувалися у чорно-білому варіанті. Підручники і посібники друкувалися переважно на газетному жовтому або сірому папері.

Шкільна навчальна література розглядалася в основному як джерело інформації для вчителя, засіб для повторення і закріплення знань, отриманих учнями на уроці, та важливе знаряддя їх комуністичного виховання. Тому вона виконувала такі функції: 1) інформаційну; 2) повторення, закріплення та контролю знань; 3) виховну.

У 40-х–50-х роках минулого століття продовжувала діяти сталінська комуністична тоталітарна ідеологія, що мало вирішальний вплив на розвиток загальної середньої освіти, а також значною мірою – на формування змісту, структури, формату та функцій шкільної навчальної літератури. Єдиний стабільний безальтернативний підручник залишався головним її видом та найважливішим засобом навчання учнів.

Наступним кроком у нашому дослідженні має стати з'ясування впливу «хрущовської відлиги» на розвиток радянської шкільної навчальної літератури.

Література

1. Березівська Л. Д. Організаційно-педагогічні засади реформування шкільної освіти в Україні у XX столітті : дис. ... доктора пед. наук за спец. 13.00.01 / Лариса Дмитрівна Березівська. – К., 2009. – 871 с. **2. Богуславский М. В.** XX век российского образования / М.В.Богуславский. – М. : ПЕР СЭ, 2002. – 336 с. **3. Кордон М. В.** Українська та зарубіжна культура : підруч. Вид. 3-тє. / Кордон М.В. – К. : Центр учбової літератури, 2010. – 584 с. **4. Кузьменко В. В.** Забезпечення навчальною літературою школярів як фактор впливу на формування у школярів наукової картини світу / В. В. Кузьменко // Зб. наук. праць. Пед. науки. Вип. 49. – Херсон : ХДУ, 2008. – С. 22-25. **5.** Постанови партії та уряду про школу. – К.-Х. : Рад. шк., 1947. – 152 с. **6. Смагін І. І.** Методичні засади створення і функціонування підручників із суспільствознавчих предметів у загальноосвітній школі України (1920-1990 рр.): дис. ... доктора пед. наук: 13.00.02 / Смагін Ігор Іванович. – К., 2011. – 562 с.